

Patryk Zastępowski, Magdalena Grabowska

Stereotypy płci a kontrola zachowań agresywnych w okresie wczesnej dorosłości

Rocznik Naukowy Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy.
Transdyscyplinarne Studia o Kulturze (i) Edukacji nr 5, 123-142

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PATRYK ZASTĘPOWSKI
Choice Care Group

MAGDALENA GRABOWSKA
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Stereotypy płci a kontrola zachowań agresywnych w okresie wczesnej dorosłości

Gender stereotypes and aggressive behaviours control in young adults

Key words: gender stereotypes, gender differences, aggression, femininity, masculinity

Summary: This article describes results of research project aimed to answer a question if young adults' tendency to use gender stereotypes influences their control of aggressive behaviours. Research results allowed to point at some interesting gender differences in this area. In young men under study a quite strong relationship between the tendency to use gender stereotypes and control of aggressive behaviours may be observed, while in young women such relationship does not occur.

Wprowadzenie

Zagadnienie agresji i agresywności – między innymi ze względu na potencjalną szkodliwość społeczną oraz mnogość przejawów i uwarunkowań – od setek lat jest obiektem zainteresowania badaczy. Przykładowo, uwarunkowaniami agresji interesował się już Jan Jakub Rousseau (1762, za: Kuźma, Szarota, 1998), według którego człowiek to szlachetny dzikus, dobry z natury. Ten wybitny myśliciel dowodził, że człowiek może być wolny od agresji tylko wtedy, gdy żyć będzie zgodnie z naturą, z dala od kultury. Zgodnie z tą koncepcją, źródłem zachowań agresywnych są czynniki cywilizacyjno-kulturowe. Wielu badaczy w historii rozwoju wiedzy o agresji polemizowało z powyższym poglądem. Warto tu jednak podkreślić, że ich poszukiwania przyczyn podejmowania przez ludzi zachowań agresywnych nie doprowadziły do powstania jednego, spójnego modelu teoretycznego, lecz zaowocowały mnogością podejść i koncepcji, które poniżej zostaną poddane krótkiemu przeglądowi.

Według przedstawicieli instynktownej interpretacji agresji jest ona pomocna (a nawet niezbędna) do przetrwania gatunku. To właśnie agresja, jako swoiste „narzędzie” powstałe w drodze ewolucji, stanowi ważny napęd aktywności, a jej występowanie spowodowane jest działaniem instynktu, z którym rodzi się każdy człowiek (Grochulska, 1993). MacDougall (1908, za: Skorny, 1968) głosił, iż ludzie wyposażeni są w liczne instynkty kierujące ich zachowaniem (np. instynkt ucieczki, rodzicielski etc.). Każdemu instynktowi towarzyszy odmienne przeżycie emocjonalne, nadające kształt życiu psychicznemu jednostki. Zdaniem tego autora, jednym z najważniejszych instynktów jest instynkt walki, umożliwiający obronę przed atakiem ze strony przeciwnika lub zdobywanie przedmiotów niezbędnych do zaspokojenia potrzeb. Instynkt ten ponadto jest ściśle powiązany z uczuciem gniewu, które wzbudzone jest przez rozmaite bodźce zewnętrzne, takie jak np. informacje o niepowodzeniu. Genezy agresji w instynkcie walki dopatrywał się także Bovet (1928, za: Skorny, 1968). Wniosek taki wyciągnął on na podstawie obserwacji zachowań chłopców w wieku szkolnym, których jedną z ulubionych aktywności są bójki – spontaniczne zabawy i okazje do sprawdzenia się. Zdaniem Boveta (1928, za: Skorny, 1968), obserwacje te dostarczają przesłanek do wnioskowania o tym, iż pewne działania przynoszące spontaniczną przyjemność świadczą o istnieniu siły napędowej w postaci instynktu walki, którego ujawnianie się nie zawsze jest jednak bezpośrednie. Atak słowny lub fizyczna napaść nie są bowiem zachowaniami społecznie pożądanymi, tak więc instynkt walki musi manifestować się w innych formach zachowań.

W podobny sposób genezę zachowań agresywnych rozpatrywali przedstawiciele nurtu psychoanalitycznego – odnosili się oni także do ekspresji wrodzonych instynktów, lecz uzupełnili powyższe, nieco uproszczone rozważania o szereg dodatkowych założeń. Najbardziej znaną teorią uznającą, że zachowaniem człowieka kierują instynkty, jest koncepcja Freuda (1924, 1925, za: Grochulska, 1998; Lindzey, Hall, 2002). Sposób, w jaki autor ten pojmował agresję zmieniał się kilkakrotnie, wraz ze zmianą jego zainteresowań badawczych. W początkowym okresie twórczości traktował on agresję jako jedną z oznak popędu seksualnego. W pierwszej, wyróżnionej przez Freuda (za: Grochulska, 1998; Lindzey, Hall, 2002), fazie rozwoju seksualnego – oralnej – agresja objawia się gryzieniem przedmiotów. W fazie analnej objawem agresji staje się narzucanie innym własnej woli, negatywizm. W fazie genitalnej, z kolei, agresja przybiera formę rywalizacji z rodzicem tej samej płci co dziecko oraz wrogich pragnień wobec tego właśnie opiekuna. Ponadto Freud (za: Grochulska, 1998; Lindzey, Hall, 2002), tworząc swą słynną teorię osobowości uznał, że agresję powoduje konflikt pomiędzy trzema składnikami osobowości, wciąż pozostającymi ze sobą w stanie walki. W następnym okresie twórczości autor ten doszedł do wniosku, iż na zachowanie człowieka w znacznym stopniu oddziałują właśnie instynkty. Nie próbował on jednak sporządzać długiej listy popędów, bowiem uważał, że identyfikacja potrzeb organizmu nie powinna być obiektem zainteresowania psychologów,

lecz fizjologów (Lindzey, Hall, 2002). Poza tym sądził on, że wiedza o stanach organizmu była w owych czasach zbyt skąpa, by podejmować próby określenia wszystkich popędów kierujących zachowaniem człowieka. Ta ograniczona wiedza nie przeszkadzała mu jednak w sformułowaniu tezy głoszącej, iż zasadniczo popędy można pogrupować w dwie kategorie, tj. popędy życia oraz śmierci. To właśnie sprzeczność pomiędzy tymi dwoma instynktami, będącymi źródłem wszelkiej ludzkiej motywacji do działania, Freud (1924, 1925, za: Grochulska, 1998; Lindzey, Hall, 2002) uważał za przyczynę podejmowania zachowań agresywnych. „Agresywność jest autodestrukcją zwróconą na zewnątrz, przeciw obiektom zastępczym. Człowiek walczy z ludźmi, burzy i niszczy dlatego, że jego pragnienie śmierci jest zablokowane przez siły popędu życia oraz inne przeszkody osobowości, które przeciwstawiają się popędom śmierci” (Lindzey, Hall, 2002, s. 63). Ponadto Freud (1924, 1925, za: Skorny, 1968) głosił, iż skłonności, które powstają na tle walki instynktów nie można eliminować przez zaspokajanie potrzeb lub zlikwidowanie źródeł frustracji. Jediną możliwością przeciwdziałania im jest wzbudzenie strachu przed konsekwencjami agresywnych zachowań, a wówczas agresja przejawiać się będzie w formie sublimacji. Podsumowując przedstawione tu założenia Freuda, warto także dodać, iż uczony ten za zachowania agresywne uważał nie tylko tak oczywiste interpretacyjnie działania jak bicie, kopanie lub niszczenie przedmiotów, lecz także czynności, które zazwyczaj jako agresywne spostrzegane nie są, na przykład jedzenie („niszczenie” pokarmu) lub twórczość („niszczenie” tworzywa).

Omawiając psychodynamiczne podejście do wyjaśniania genezy agresji warto przywołać także poglądy Adlera (1912, za: Skorny, 1968). Początkowo traktował on bowiem agresję jako spontaniczne ujawnianie się pierwotnego, wrodzonego instynktu, funkcjonującego niezależnie od bodźców zewnętrznych. Agresja, zdaniem Adlera (1912, za: Skorny, 1968), przybierać mogła formę bezpośrednią w postaci walki, przemocy, gwałtu etc. Instynkt agresji mógł jednak przejawiać się także pośrednio pod postacią, przykładowo, tworzenia dzieł sztuki zawierających sceny okrucieństwa lub pod postacią wyboru zawodu stwarzającego dogodne warunki do zastępczego zaspokojenia owego instynktu w ramach zachowań aprobowanych społecznie. Adler (1912, za: Skorny, 1968) głosił także, że jeśli tłumiony instynkt agresji nie przejawia się w formie pośredniej lub bezpośredniej, to istnieje możliwość skierowania go do wewnątrz, co skutkować może wystąpieniem u danej jednostki między innymi neurotycznego niepokoju, myśli prześladowczych lub samobójczych. Trzeba jednak pamiętać, iż przekonania Adlera (1912, za: Skorny, 1968; Lindzey, Hall, 2002) na temat genezy zachowań agresywnych zmieniły się w późniejszym okresie jego twórczości. Zaczął on bowiem upatrywać przyczyn tych zachowań w kompleksie niższości, pojawiającym się już w okresie dzieciństwa. Naturalna bowiem zależność dziecka od dorosłych oraz jego słabość, a w późniejszym okresie życia także, tzw. niepełnowartościowe organy, wywołują u jednostki pragnienie „nadkompensacji”. Powstaje działający

podświadomie instynkt mocy, kierujący człowieka ku takim zachowaniom, jak dążenie do dominacji lub panowania nad innymi, a także do zachowań *stricte* agresywnych. Takie działania pozwalają rozładować kompleks niższości (pełniąc tym samym rolę przystosowawczą), lecz mogą także wywoływać wiele problemów i konfliktów w relacjach społecznych, gdyż nierzadko nie mieszczą się w granicach zachowań powszechnie akceptowanych.

Powyższe poglądy uległy modyfikacji w nurcie dociekań neopsychoanalityków, którzy zasadniczo odrzucili tezę o istnieniu wrodzonego instynktu agresji na rzecz postulowania wrodzonych instynktów społecznych. Uważali oni bowiem, że agresja nie stanowi zjawiska pierwotnego, lecz występuje jako reakcja na niemożność realizacji owych społecznych instynktów (Grochulska, 1998). Przykładowo w koncepcji Horney (1993) głównym pojęciem był lęk podstawowy. Badaczka ta uważała, że zarówno instynkt agresji, jak i instynkt śmierci nie mają racji bytu, natomiast to właśnie lęk podstawowy jest głównym motorem ludzkich działań. Po raz pierwszy pojawia się on, gdy dziecko – podczas obcowania z ludźmi i partycypowania w społecznych sytuacjach – doświadcza poczucia bezsilności, a otoczenie odbiera jako wrogie. Jeśli więc zaspokojenie naturalnej potrzeby akceptacji i miłości zostanie uniemożliwione, u dziecka powstanie lęk, będący dalej źródłem agresji kierowanej przeciwko osobom bądź przedmiotom. Horney (1993) głosiła, iż podobny mechanizm powstawania lęku dotyczy także młodzieży oraz osób dorosłych i to właśnie on warunkuje pojawianie się zachowań agresywnych. Lęk ten bowiem może przejawiać się na trzy sposoby: działaniami zwróconymi do innych, od innych oraz przeciwko innym, przy czym występowanie tych tendencji w zrównoważonych proporcjach jest zjawiskiem naturalnym dla jednostek ludzkich. Dopiero znaczna dominacja tendencji do działania przeciwko innym prowadzi do zachowań agresywnych. Poglądy podobne do tych tu omówionych prezentował także Menninger (1942, za: Skorny, 1968) głosząc, iż zachowania agresywne mają u swych źródeł brak zaspokojenia potrzeb podstawowych. Co ciekawe, badacz ten uważał, że również taka aktywność jak praca, poprzez „walkę” z danym materiałem, stanowi czynność pozwalającą na rozładowanie skłonności agresywnych bez narażania się na społeczną dezaprobatę. Podsumowując dotychczasowe rozważania można zauważyć, iż koncepcje psychodynamiczne, pomimo szeregu różnic, mają pewną wspólną płaszczyznę. Jest nią twierdzenie, że kierunek ludzkiego działania wyznaczany jest przez popędy i instynkty, będące źródłem konfliktów wewnętrznych i prowadzących do występowania zachowań agresywnych (w formie bezpośredniej lub zastępczej).

Analizując koncepcje teoretyczne poszukujące źródeł agresji, trzeba także wspomnieć o nurcie etiologicznym, którego jednym z najbardziej znanych przedstawicieli był Lorenz (1986, 1996), próbujący przenieść model agresji zwierzęcej na zachowania ludzkie. Głównym założeniem jego teorii było stwierdzenie, iż w organizmie bezustannie gromadzi się agresywna energia, zaś to, czy ujawni się ona pod postacią zachowania agresywnego, uzależnione jest od jej ilości oraz od

siły bodźców zewnętrznych, które posiadają zdolność wyzwalania reakcji agresywnych. Lorenz (1986, 1996), jako zwolennik teorii hydraulicznej, zgadzał się z poglądem, iż w sytuacji, gdy poziom nagromadzonej energii jest wystarczająco wysoki i przekraczający tzw. poziom krytyczny, może dojść do spontanicznego uwolnienia agresji, nawet pomimo braku bezpośredniego czynnika ową agresję wyzwalającego. Należy tu jednak podkreślić, że choć badacz ten uważał agresję za powszechną i wrodzoną własność ludzkiej natury, to jednak nie twierdził on, iż człowiek nie ma tym samym możliwości sprawowania nad nią kontroli. Poglądy Lorenza (1986, 1996), odnośnie do możliwości wnioskowania o ludzkiej naturze na podstawie obserwacji zwierząt, były wielokrotnie kwestionowane przez kolejnych badaczy. Zauważano przykładowo, iż brakuje jasnych dowodów na to, że zwierzęta generalnie dążą do agresji, zaś wiele przesłanek wiedzie ku wnioskowi, że zachowania agresywne podejmowane są zazwyczaj dopiero wtedy, gdy inne możliwości (np. zniechęcenie lub unikanie przeciwnika) zawodzą (Wojciszke, 2003; Krahe, 2005).

Powszechne swego czasu przekonanie o istnieniu wewnątrz organizmu specyficznej siły, która w połączeniu z określonymi wydarzeniami zachodzącymi w otoczeniu jednostki prowadzić ją może do zachowań agresywnych, stało się inspiracją dla Dollarda i współpracowników (1939, za: Frączek, 1964; Lindzey, Hall, 2002) do stworzenia słynnej teorii „frustracja-agresja”. Koncepcja ta opierała się na dwóch prostych, bazowych założeniach. Pierwsze z nich głosiło, że agresja jest zawsze poprzedzona frustracją, zaś drugie, że każda frustracja powoduje wystąpienie agresji. Próbuąc ustalić zależności zachodzące pomiędzy wspomnianymi zjawiskami, Dollard i współpracownicy (1939, za: Grochulska, 1998; Krahe, 2005) doszli do wniosku, iż charakter agresywnego zachowania w znacznym stopniu uzależniony jest od pobudzenia do agresji, które to rozumieć należy nie jako instynkt będący źródłem energii, lecz jako agresywny popęd – stan motywacji wewnętrznej, zależnej od możliwości zaspokajania potrzeb przez jednostkę. Badacze ci starali się także wyjaśnić te sytuacje frustracji, którym nie towarzyszą bezpośrednio zachowania agresywne. Terminem kluczowym okazały się być tu, tzw. reakcje zastępcze, polegające między innymi na przeniesieniu agresji na równorzędny przedmiot lub jej sublimacji (Grochulska, 1998; Heitzman, 2002).

Wielu badaczy podjęło polemikę z tezami sformułowanymi przez Dollarda (1939, za: Frączek, 1964; Lindzey, Hall, 2002). Wśród nich wymienić należy chociażby Millera (1941, za: Wolińska, 2003), współautora omawianej teorii, a także Rosenzweiga (1944, za: Skorny, 1968), Colemana (1959, za: Skorny, 1968), Newcomba (1960, za: Heitzman, 2002) oraz Berkowitza (1967, za: Heitzman, 2002). Ten ostatni badacz podkreślał, że dla uruchomienia zachowania agresywnego nie bez znaczenia pozostają czynniki poznawcze oraz bodźce sytuacyjne. Jednostka bowiem spostrzega sytuację i w indywidualny sposób określa ich znaczenie, interpretuje je ona i nadaje im znaczenie emocjonalne. Zatem, „frustracja powoduje jedynie gotowość do agresji, która zmienia się

w czyn pod warunkiem obecności odpowiednich sygnałów wywoławczych” (Wojciszke, 2003, s. 152).

Pomimo uzasadnionej krytyki, rozumienie agresji jako responsu na frustrację ma podstawy fizjologiczne. Badacze zajmujący się tą kwestią zgodnie utrzymują, że różne rodzaje reakcji (zarówno agresywnych, jak i lękowych) mają swe odpowiedniki fizykochemiczne. Zdaniem Selye’go (1978) występowanie wszelkich czynników egzogennych wywołuje reakcje fizjologiczne w ludzkim organizmie. Skutki oddziaływania owych czynników określa się zazwyczaj mianem stresu, który jest „nieswoistą reakcją organizmu na wszelkie stawiane mu żądanie” (Selye, 1978, s. 26). Wyjaśniając genezę agresji warto odnieść się krótko do pierwszego stadium reakcji stresowej, tzw. reakcji alarmowej. Początek tej fazy charakteryzuje spadek odporności organizmu, manifestujący się obniżeniem ciśnienia krwi oraz ciepłoty ciała. Bezpośrednio po tych zmianach występuje faza obronna, która jest decydująca dla odpowiedzi na pytanie, czy i w jaki sposób organizm upora się z daną sytuacją. Na tym etapie stresor pobudza podwzgórze, które wpływa na produkcję hormonu ACTH, który z kolei skłania zewnętrzną część nadnerczy do wydzielania substancji mobilizującej zasoby organizmu. Nadmierna ilość adrenaliny i kortykoidów może stać się przyczyną zbyt intensywnego napięcia emocjonalnego, objawiającego się między innymi rozdrażnieniem. Selye (1978) zauważał podobieństwo pomiędzy przystosowawczymi i obronnymi reakcjami na poziomie komórkowym oraz reakcjami zachodzącymi między jednostkami lub grupami jednostek.

Perspektywę spojrzenia na genezę agresji poszerzyło podejście społeczno-poznawcze, którego przedstawicielem był, m.in. Huesmann (1988, za: Krahé, 2005). Jego zdaniem wszelkie zachowania społeczne, łącznie z zachowaniami agresywnymi, są efektem wczesnej socjalizacji, czyli nabytych zasobów behawioralnych jednostki. Istotą tej koncepcji było powstanie reprezentacji poznawczej, w której konflikt jest ściśle powiązany z agresją. Reprezentacja ta może wytworzyć się wówczas, gdy dziecko często w sytuacjach konfliktowych reagować będzie agresją, która prowadzić będzie do rozwiązania konfliktu na korzyść dziecka. Warto tu także zauważyć, że integralną częścią tak powstałych skryptów agresji jest przekonanie, że zachowanie agresywne jest w danych sytuacjach dopuszczalne, a wręcz wskazane.

Dokonując krótkiego przeglądu teorii opisujących źródła agresji, trzeba wspomnieć także o koncepcjach uczenia się zakładających, że zachowanie agresywne nie należy do wrodzonego wyposażenia ludzkiej natury, lecz zostaje nabyte na drodze warunkowania lub modelowania (Wojciszke, 2003). W literaturze przedmiotu odnaleźć można wiele projektów badawczych dowodzących, iż agresja może być utrwalana i nasilana przez nagrody – zarówno zewnętrzne (pieniądze, zwycięstwo w rywalizacji), jak i wewnętrzne (wzrost samooceny lub poczucia kontroli). Z kolei, w odniesieniu do agresji modelowanie może prowadzić do trzech głównych rodzajów następstw. Obserwowanie zachowań agresywnych

może dostarczyć nowych pomysłów i wzorców przejawiania agresji. Ponadto, obserwowanie czyjegoś agresywnego zachowania może osłabić wcześniej przywołane normy nakazujące kontrolę agresywnych impulsów. Cudze zachowanie może również wywołać u obserwatora podobne emocje i motywy do tych, które kierują modelem (Wojciszke, 2003).

Przegląd koncepcji agresji warto podsumować poprzez przywołanie teorii Tedeschiego i Felsona (1994). Rozpatrują oni agresję w kontekście form zachowania społecznego, którego celem jest wywarcie wpływu na innych. Autorzy ci uważają, że zachowania agresywne stanowią tylko szczególną formę oddziaływania – jedną z wielu potencjalnych strategii dostępnych w danej sytuacji. W koncepcji tej człowiek nie jest spostrzegany jako jednostka zniewolona przez własne instynkty lub silne afekty, lecz jako podmiot sprawujący kontrolę nad swoim zachowaniem. Podejście to traktuje groźby, kary i siłę fizyczną jako narzędzia uzyskiwania posłuszeństwa.

W literaturze przedmiotu podkreśla się istnienie różnic indywidualnych w częstotliwości oraz intensywności przejawiania agresji. Część osób potrzebuje bardzo silnych bodźców, aby zareagować agresywnie, dzięki czemu takie reakcje przejawiane są przez te jednostki stosunkowo rzadko. Z kolei część osób ma obniżony próg wrażliwości na powyższe bodźce, czego konsekwencją jest stosunkowo częste podejmowanie zachowań agresywnych w różnorodnych sytuacjach. Agresja jest procesem, natomiast wyjaśnieniem dla różnic indywidualnych w tym zakresie jest pojęcie agresywności. Jest to cecha osobowościowa, nabywana i utrwalana w toku rozwoju osobowości na podstawie uczenia społecznego i polegająca na częstych, znacznie nasilonych oraz nieadekwatnych do bodźca reakcjach agresywnych, występujących w stosunku do szerokiego zakresu obiektów społecznych i nierzadko współwystępujących z jawną wrogością w stosunku do otoczenia (Wolińska, 2003). Do zasadniczych kryteriów klasyfikowania jednostki do grupy osób agresywnych zaliczyć należy wysoką częstość zachowań agresywnych, nieadekwatność reakcji agresywnych w stosunku do działającego bodźca, brak umiejętności kontroli (lecz także nadmierną kontrolę) tychże reakcji oraz wspomnianą już ogólną wrogość w stosunku do innych. Porównując opisane powyżej koncepcje teoretyczne trzeba zauważyć, że różnią się one także zakresem kontroli, jaki, zdaniem poszczególnych autorów – ma człowiek nad swoim agresywnym zachowaniem. Wczesne stanowiska badaczy, postulujących instynktową koncepcję agresji, ograniczały możliwość tej kontroli do minimum, przedstawiając człowieka jako „niewolnika” instynktów. Poglądy te spotkały się jednak ze znaczną krytyką, głoszącą między innymi, że istnieje wiele rodzajów agresji – nie tylko jeden. Spośród teorii zaznaczających pośredniczącą rolę poznania, uczenia się oraz procesów podejmowania decyzji najbardziej kompletnym podejściem wydaje się omówiony pokrótce powyżej model interakcjonizmu społecznego (Tedeschi, Felson, 1994), bowiem zwraca on uwagę na waznienie przez podmiot działający korzyści i strat, jakimi zaowocowałyby każda dostępna

opcja zachowania w danej sytuacji oraz zakłada, iż podmiot ten działa w oparciu o wcześniejsze doświadczenia oraz procesy społeczno-poznawcze.

W niniejszym projekcie badawczym założono, iż kontrola agresji może być uzależniona między innymi od tendencji badanych do stosowania stereotypów płci. Stereotypy te, szczególnie w ostatnich latach, stanowią obiekt znacznego zainteresowania przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych (np. językoznawców, psychologów, historyków etc.). Być może dzieje się tak dlatego, że w środowisku naukowym stereotypy powszechnie uważane są za ważną przyczynę (a także często próbę usprawiedliwienia) antagonizmów międzygrupowych, konfliktów międzyludzkich oraz szeroko rozumianej agresji (Jarco, Dolińska, 2002).

W literaturze przedmiotu istnieje wiele definicji i koncepcji stereotypów, często sprzecznych ze sobą. Sens, jaki nadaje się omawianemu pojęciu jest bardzo zróżnicowany, a mnogość definicji sprawia, że trudno jest uchwycić jego istotę. Lippmann (1922, za: Nelson, 2003) nie ocenił jasno stereotypizacji jako procesu negatywnego, jednak wkrótce badacze zaczęli widzieć w tym zjawisku przejaw niedoskonałego, sztywnego, nieanalitycznego i irracjonalnego myślenia; oznakę pewnej „oszczędności” poznawczej. Skrajne opinie odnosiły się nawet do moralnej ułomności osób posługujących się stereotypami. Z czasem jednak badacze zaczęli abstrahować od oceny moralności i poprawności samych stereotypów, jak i osób je stosujących (Canon, Stotland, 1972; Nelson, 2003). Obecnie również nie istnieje pełna zgodność odnośnie do natury stereotypów. Większość autorów jest zdania, że stereotypy odpowiadają poznawczemu czynnikowi postaw międzygrupowych, przy czym pozostałe składniki to komponent emocjonalny oraz dyskryminacja, traktowana jako czynnik behawioralny (Aronson, 1997; Nelson, 2003). Niektórzy badacze definiują jednak stereotypy jako szczególną kategorię postaw (Violette, Silver, za: Schaff, 1981) i przypisują im cechy zorganizowanych algorytmów zachowania, które wyrażają stan gotowości oraz są skupione wokół pewnych określonych obiektów. Pogląd ten nie jest podzielany przez większość badaczy – przykładowo Schaff (1981, s. 80) twierdzi, iż „utożsamianie stereotypów z postawami jest niesłuszne. Stereotypy są (...) szczególną klasą sądów, a tym samym związanych z nimi przekonań, są one komponentą pewnych postaw, ale są czym innym niż postawy”.

Stereotypy płci rozumiane są jako uproszczone sądy i koncepcje zachowania osobników żeńskich i męskich, podzielane przez ogół społeczeństwa, a nabywane w procesie wzrastania i socjalizacji w tym społeczeństwie (Brannon, 2002; Nelson, 2003; Mandal, 2004; Wojciszke, 2006). Są one powiązane z rolami płciowymi. Gdy przedstawiciele danej społeczności zaczynają łączyć konkretne zachowania z określoną płcią, zdarza się, że nie dostrzegają istnienia różnic indywidualnych lub wyjątków, co sprawia, że są oni skłonni zachowanie to przypisać nieodwołalnie i bezwyjątkowo jednej płci. W taki właśnie sposób rola płciowa może przerodzić się w stereotyp (Mandal, 2004).

Na powszechny w wielu kulturach schemat kobiecości składają się najczęściej takie cechy, jak: schludność, czułość, delikatność, taktowność, gadatliwość, skłonność do plotek i brak zainteresowania dla sfery seksualnej. Mężczyźni natomiast stereotypowo opisywani są jako osoby agresywne, niezależne, dominujące, aktywne, silne fizycznie i psychicznie oraz pewne siebie (Bee, 1987; Brannon, 2002; Grabowska, 2007).

Ważkość problematyki stereotypów płci spowodowana jest daleko posuniętymi konsekwencjami, jakie one powodują. Determinują bowiem one przykładowo przebieg procesów pamięciowych (Halpern, 1985; Ruble, Stangor, 1986; Cann, 1993) oraz procesów atrybucji i autoatrybucji (Goldberg, 1968; Feldman-Summers, Kiesler, 1974; Deaux, Emsweiler, 1975; Aronson, 1997; Janda-Dębek, 2004; Szarzyńska-Lichtoń, 2004; Karasiewicz i in., 2006). Ponadto stereotypy płci determinują zachowania prozdrowotne i szkodzące zdrowiu, a także kształtowanie się i przebieg relacji interpersonalnych oraz wybory jednostek w sferze edukacyjnej i zawodowej (Strykowska, 1999; Brannon, 2002, Mandal, 2004). Warto także dodać, że negatywnie oddziałują one na kształtowanie się zachowań seksualnych zarówno kobiet, jak i mężczyzn (Grabowska, 2011). Z kolei na poziomie społeczności wpływają one na przekazy medialne, reklamowe, politykę zatrudnienia i wiele innych dziedzin życia społecznego (Grabowska, 2000; Renzetti, Curran, 2005).

Uogólniając problematykę konsekwencji stereotypów płci warto przywołać ich podział na dwa rodzaje, kształtujące się na mocy odmiennych mechanizmów (Wojciszke, 2006). Intrapersonalne skutki stereotypów płciowych polegają na tym, iż zarówno kobiety, jak i mężczyźni tworzą odmiennie pojęcie własnego „ja” – myślą o sobie i przedstawiają się w odmienny sposób, co z kolei wpływa na odmiennosc zachowań oraz dróg życiowych. Owe różnice w szeroko pojętym biegu życia kobiet i mężczyzn spowodowane są także interpersonalnymi konsekwencjami stereotypów, będących źródłem odmiennego traktowania przez społeczeństwo i rozmaite instytucje społeczne. Zdaniem Cross i Madson (1997, za: Wojciszke, 2006), mechanizmem warunkującym konsekwencje intrapersonalne jest rozwijanie przez kobiety i mężczyzn różnych tożsamości indywidualnych, co z kolei implikuje odmienną treść procesów autoweryfikacji i autoprezentacji. Znaczna liczba danych przemawia za wnioskiem, że między innymi w polskiej kulturze kobiety silniej wykształcają, tzw. „ja wspólne”, zaś mężczyźni – „ja niezależne”. Ponadto zarówno kobiety, jak i mężczyźni w większej mierze identyfikują się z cechami typowymi dla własnej płci. Dla kobiet istotnym składnikiem tożsamości stają się kontakty z innymi ludźmi oraz umiejętności interpersonalne, służące budowaniu relacji. Mężczyźni, z kolei, w większym stopniu definiują swą tożsamość poprzez samodzielność, autonomię, oddzielenie siebie od innych. Skutkiem odmiennych tożsamości jest szczególne eksponowanie cech „właściwych” dla danej płci, tj. przykładowo kobiety mogą chcieć być spostrzegane jako empatyczne (a więc „kobiece”), zaś mężczyźni –

stanowczy (a więc „męscy”). W ten właśnie sposób treść autoprezentacji jest uwewnętrzniana przez człowieka – szczególnie, jeśli ma ona charakter publiczny i utrwała różnice międzypłciowe. Innym skutkiem odmiennych tożsamości jest zróżnicowanie treści przejawianych przez kobiety i mężczyzn autoweryfikacji, rozumianych jako podejmowanie działań i sposobów interpretacji własnych zachowań (Wojciszke, 2006). W związku z tym, przykładowo, mężczyźni częściej starają się przywozić grupom, zaś kobiety częściej podejmują zachowania opiekuńcze lub dokonują wyboru, tzw. kobiecych kierunków studiów wyższych.

Wspomniane już interpersonalne konsekwencje stereotypów płciowych sprowadzają się do ich wpływu na interpretację zachowań innych ludzi oraz behawioralnego potwierdzania stereotypu. Stereotypy mogą bowiem determinować sposób interpretowania zachowań albo jako swoiste oczekiwania powodujące asymilację lub też jako pewnego rodzaju standardy, które powodują zaistnienie kontrastu (Biernat i in., 1997). Przykładem asymilacji może być interpretacja podobnego uśmiechu jako przejawu uległości (gdy uśmiecha się kobieta) bądź uprzejmej rywalizacji (gdy uśmiecha się mężczyzna). Natomiast przykład kontrastu może stanowić stereotypowa interpretacja identycznego wyniku w teście matematycznym jako wysokiego (gdy test wypełniała kobieta) lub niskiego (gdy test wypełniał mężczyzna), gdyż stereotyp głosi, iż to mężczyźni są bardziej uzdolnieni w zakresie przedmiotów ścisłych. Z kolei behawioralne potwierdzenie stereotypu można zobrazować sytuacją, w której mężczyzna, odnosząc się do kobiety łagodniej niż do innego mężczyzny, niejako wzbudza u niej mniej agresywną postawę, dzięki czemu ów mężczyzna potwierdza swą pierwotną hipotezę o delikatniejszej naturze kobiecości (Wojciszke, 2006).

Biorąc pod uwagę opisany powyżej zestaw cech konstytuujących stereotyp kobiecości i męskości założono, iż może on determinować przejawianą przez badanych kontrolę zachowań agresywnych. Hipotezę tę wspierają dwie koncepcje, tj. tak zwany Kult Prawdziwej Kobiecości (Pleck, 1984, za: Brannon, 2002) oraz Modelowa Męska Tożsamość (Brannon, 1976, za: Brannon, 2002). Jednym z elementów owego Kultu jest przejawianie przez „prawdziwe” kobiety uległości – kobiety takie winny charakteryzować się słabością, zależnością i nieśmiałością. Z kolei Modelowa Męska Tożsamość opiera się na czterech filarach, co oznacza, że „prawdziwy” mężczyzna (1) nie powinien przejawiać cech kobiecych (nakaz: „Nie bądź babą”), (2) powinien dążyć do sukcesu i wysokiej pozycji społecznej, (3) powinien być pewny siebie, niezależny i samodzielny, oraz (4) powinien być otoczony aurą „agresywności, brawury i gwałtowności” (Brannon, 2002, s. 214).

Badania własne

Głównym problemem omawianych badań było zagadnienie wpływu stereotypów płci na kontrolę zachowań agresywnych. W ramach dokonanych badań

starano się także odpowiedzieć na szereg pytań szczegółowych, wiążących się ściśle ze sformułowanym problemem głównym:

- ❑ Czy istnieje różnica między badanymi kobietami i mężczyznami w zakresie kontroli zachowań agresywnych?
- ❑ Czy istnieje różnica między osobami o różnym poziomie wykształcenia w zakresie kontroli zachowań agresywnych?
- ❑ Czy tendencja osób badanych do stosowania stereotypów płci wpływa na ich kontrolę zachowań agresywnych?
- ❑ Czy istnieje różnica pomiędzy badanymi kobietami i mężczyznami w zakresie siły wpływu tendencji do posługiwania się stereotypami płci na kontrolę zachowań agresywnych?

Metoda badawcza

Stereotypy płci zostały zbadane przy użyciu Kwestionariusza Stereotypów Płci, składającego się z 15 cech stereotypowo przypisywanych kobietom i 15 cech stereotypowo przypisywanych mężczyznom. Współczynnik spójności wewnętrznej α Cronbacha, równy 0,85, wskazuje na wysoką rzetelność tego narzędzia (Grabowska, 2005, 2007).

Zmienna zależna – kontrola agresji – została zmierzona za pomocą kwestionariusza składającego się z 24 pozycji. Zadaniem osób badanych było ustosunkowanie się do wszystkich kolejnych pozycji tego narzędzia poprzez wybranie i zaznaczenie jednej z czterech możliwych odpowiedzi: (1) zdecydowanie tak, (2) raczej tak, (3) raczej nie, oraz (4) zdecydowanie nie. Na podstawie wyników badań pilotażowych, które objęły grupę 80 osób w wieku od 20 do 45 lat, spójność tej skali uznano za zadowalającą (α Cronbacha = .74). Ponadto w pilotażowej przeprowadzono retest po upływie dwóch tygodni od dnia pierwszego badania; jego wynik oceniono jako pozytywny w oparciu o uzyskany współczynnik korelacji (0,79).

Płeć i poziom wykształcenia badanych zostały określone na podstawie ich pisemnej deklaracji.

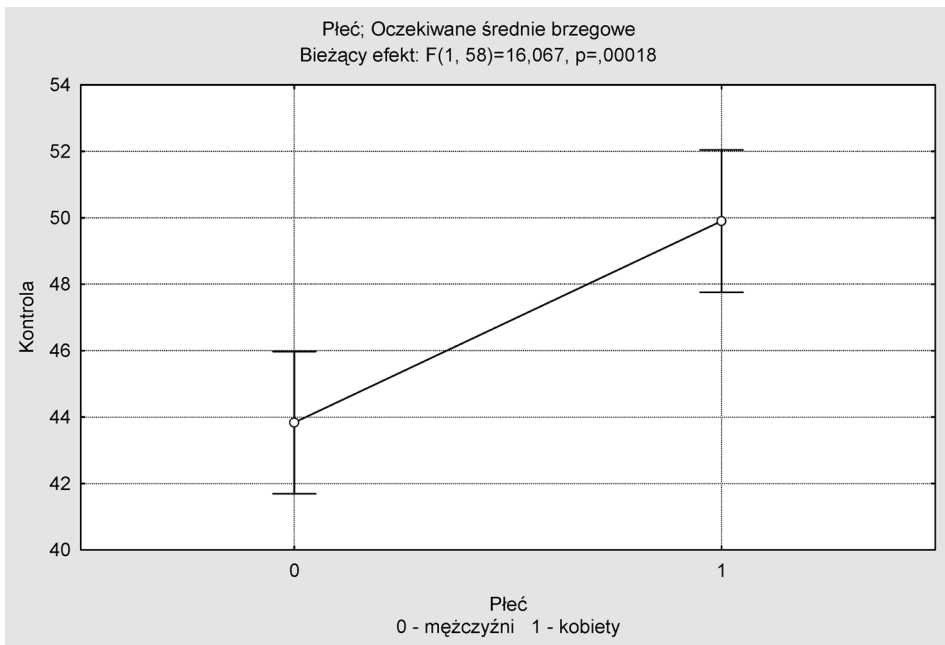
Grupa osób badanych. Próba osób badanych w omawianym projekcie składała się ze 60 osób (30 kobiet i 30 mężczyzn) w wieku od 21 do 34 roku życia, mieszkańców województwa kujawsko-pomorskiego. Średnia wieku wynosiła 27,6 lat. Zadaniem badanych było wypełnienie Kwestionariusza Zachowań Seksualnych, Kwestionariusza Stereotypów Płci oraz Skali Stereotypów Starości.

Badania przeprowadzono na próbie osób w okresie wczesnej dorosłości, tj. osób, które mogą być szczególnie podatne na oddziaływanie stereotypowych wizerunków płci (Grabowska, 2011). Jednostki te znajdują się bowiem w specyficznym momencie drogi życiowej: doświadczają zazwyczaj pierwszych stałych i intymnych relacji partnerskich (Erikson, 1997), próbują odnaleźć się na polu

zawodowym i podejmują po raz pierwszy inne dorosłe role społeczne (Gurba, 2002). Ewentualną niepewność co do sposobu pełnienia owych ról młodzi dorośli mogą minimalizować, odwołując się do przepisów zawartych w rolach płciowych, które to z kolei ściśle powiązane są ze stereotypami kobiecości i męskości.

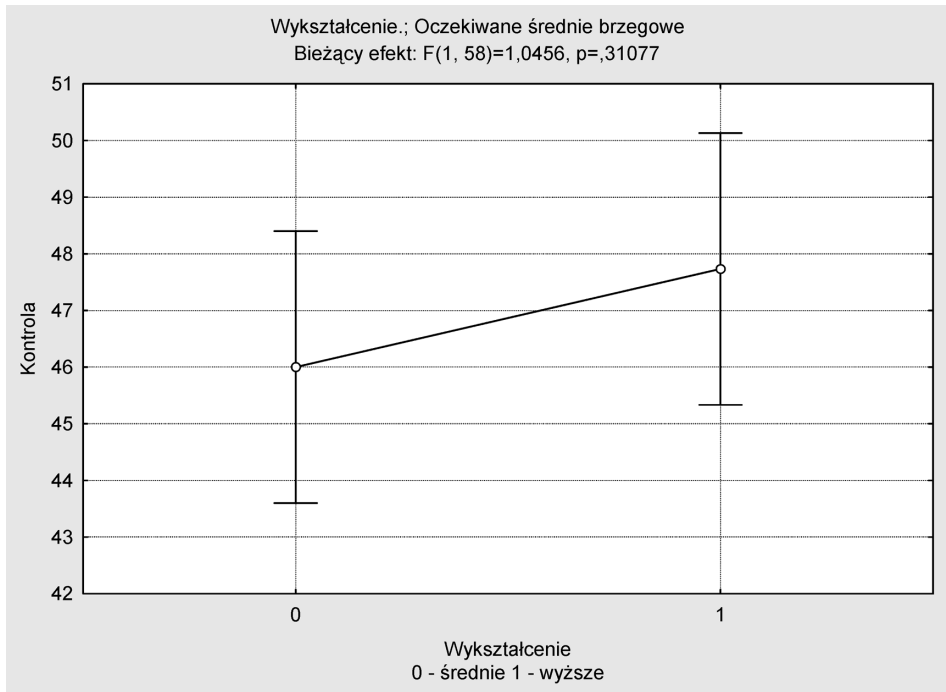
Wyniki badań

W ramach referowanego projektu badawczego postawiono, m.in. pytania o to czy istnieją różnice w zakresie kontroli agresji (1) pomiędzy badanymi kobietami i mężczyznami oraz (2) pomiędzy osobami o średnim i wyższym wykształceniu.

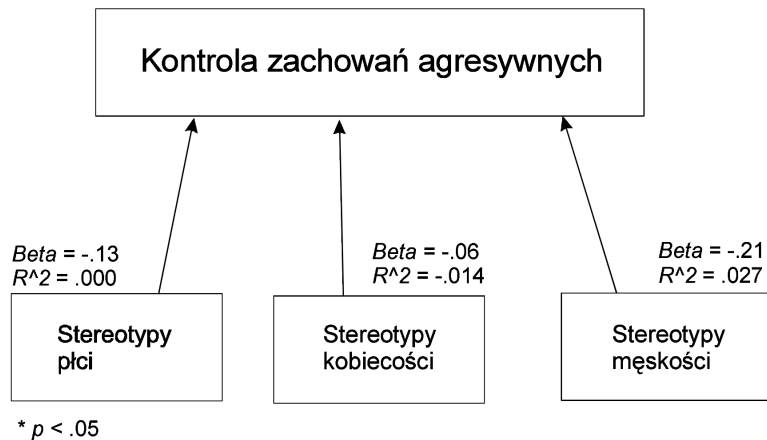
Rycina 1. Kontrola zachowań agresywnych a płeć badanych – wyniki jednoczynnikowej analizy ANOVA

Wyniki jednoczynnikowej analizy ANOVA (rycina 1) pozwalają zauważyć, iż w grupie badanych mężczyzn kontrola agresji jest istotnie słabsza niż w grupie kobiet. Omawiana zmienna zależna przybiera także niższe wartości w grupie osób z niższym poziomem wykształcenia, lecz wynik ten można traktować wyłącznie jako pewną tendencję, gdyż różnica w zakresie kontroli agresji pomiędzy osobami ze średnim i wyższym wykształceniem nie jest istotna statystycznie (rycina 2).

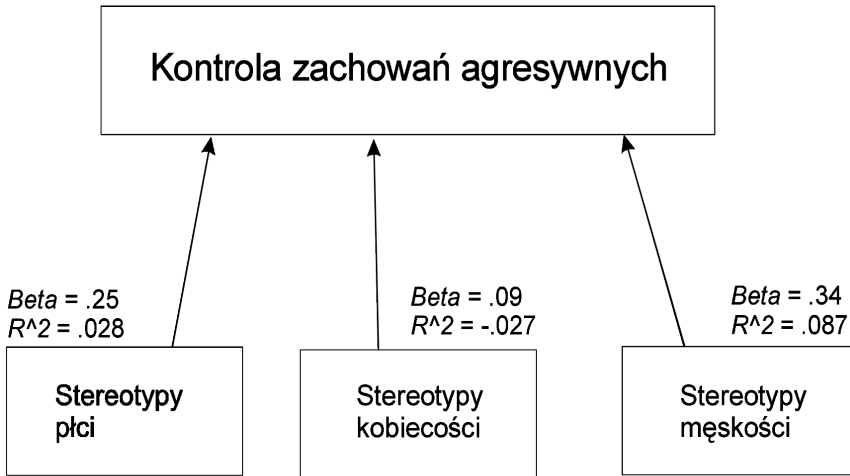
Rycina 2. Kontrola zachowań agresywnych a wykształcenie badanych – wyniki jednoczynnikowej analizy ANOVA

Głównym celem podjętych badań było oszacowanie wpływu tendencji badanych do stosowania stereotypów płci na kontrolę zachowań agresywnych. Na podstawie przedstawionych poniżej analiz regresji (rycina 3) można zauważyć, że

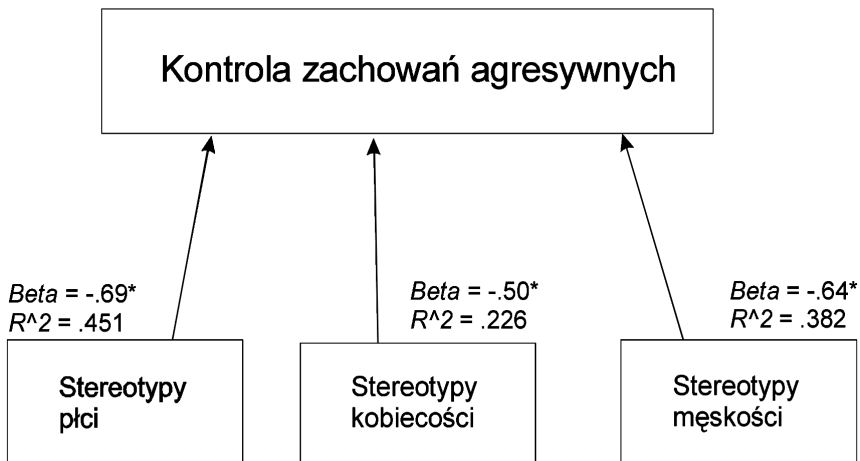
Rycina 3. Wpływ tendencji do stosowania stereotypów płci na kontrolę agresji – wyniki analiz regresji wielorakiej

w całej grupie osób badanych nie stwierdzono istotnego statystycznie oddziaływania wzmiankowanej tendencji na zmienną zależną objętą pomiarem. Analogiczne analizy regresji wielorakiej przeprowadzono także oddzielnie w dwóch grupach płciowych, a ich wyniki przedstawiają ryciny 4 i 5.

* $p < .05$

Rycina 4. Wpływ tendencji do stosowania stereotypów płci na kontrolę agresji (grupa kobiet) – wyniki analiz regresji wielorakiej

* $p < .05$

Rycina 5. Wpływ tendencji do stosowania stereotypów płci na kontrolę agresji (grupa mężczyzn) – wyniki analiz regresji wielorakiej

Podsumowując wyniki analiz regresji przeprowadzonych oddzielnie w grupie kobiet (rycina 4) i grupie mężczyzn (rycina 5), należy podkreślić występowanie znacznych różnic międzypłciowych w zakresie wpływu tendencji do stosowania stereotypów płci na kontrolę zachowań agresywnych. W grupie kobiet omawiana zmienna zależna nie jest w sposób istotny statystycznie modyfikowana ani przez ogólną tendencję badanych do posługiwania się stereotypami płci, ani też przez tendencję do stosowania stereotypów kobiecości i męskości. Z kolei w grupie mężczyzn odnotowano silny, negatywny i istotny statystycznie wpływ ogólnej tendencji do stosowania stereotypów płci na kontrolę zachowań agresywnych. Porównując odsetki wyjaśnianej wariancji zmiennej zależnej można także zauważyć, że owa kontrola jest w nieco większym stopniu modyfikowana przez tendencję do stosowania stereotypów męskości (38,2 procent wyjaśnianej wariancji) niż stereotypy kobiecości (22,6 procent wyjaśnianej wariancji).

Dyskusja

Przedstawione tu wyniki badań, świadczące o większej kontroli zachowań agresywnych w grupie kobiet niż w grupie mężczyzn, potwierdzają nierzadko akcentowane w literaturze przedmiotu istnienie różnic międzypłciowych w zakresie agresywności. Naświetlając genezę tych różnic odwołać się można do wyjaśnień hormonalnych, socjobiologicznych oraz mechanizmów ról społecznych (...). Pewne bowiem koncepcje głoszą, iż za większą skłonność mężczyzn do agresji po części odpowiada testosteron. Przykładowo Moyer (1983, za: Aronson i in., 1997) dowodzi, że zaaplikowanie zwierzęciu testosteronu powoduje u niego nasilenie poziomu agresji. Z kolei Dabbs i współpracownicy (1988, za: Aronson i in., 1997) próbują przekonać, że u ludzi zachodzi podobna zależność. Natomiast wyjaśnienie socjobiologiczne (ewolucjonistyczne) koncentruje się na przystosowawczym znaczeniu męskiej agresji (Buss, 2001). Zakłada się tu, iż zachowania agresywne, demonstrowane przez mężczyzn, mają na celu podkreślenie ich statusu i dominacji nad innymi mężczyznami. W rywalizacji bowiem o partnerkę zwyciężą ci, którzy mają wyższy status, dysponują większymi zasobami i są w stanie zapewnić jej bezpieczeństwo. Zdaniem psychologów ewolucyjnych, w populacji występuje pewne zróżnicowanie szans reprodukcyjnych, co oznacza, że część mężczyzn posiadających odpowiednie zasoby może wybierać z dość dużej puli kobiet, zaś inna część może nie zdołać zdobyć partnerki, a tym samym mężczyźni ci swych genów następnym pokoleniom. Taki mechanizm prowadzi do rywalizacji, w której większe szanse na sukces mają mężczyźni preferujący ryzykowne strategie, takie jak otwarte konflikty z innymi mężczyznami i demonstracje siły. Zgodnie z omawianą teorią, mężczyźni o niższym lub zagrożonym statusie powinni być bardziej skłonni do przejawiania agresji niż mężczyźni o statusie wysokim. Archer i

współpracownicy (1995), szukając potwierdzenia powyższej tezy, przeprowadził badania, w ramach których porównywał częstość wdawania się w bójki studentów (grupa o stosunkowo wysokim statusie) i mężczyzn bezrobotnych (grupa o niskim statusie społecznym). Wyniki tych badań wskazały na istotnie wyższą częstość przejawiania tego typu agresji przez badanych nieposiadających zatrudnienia. Jeśli więc przyjąć poziom wykształcenia za zmienną w pewnym stopniu skorelowaną ze statusem społecznym można by oczekiwać, iż osoby o niższym jego poziomie mogą charakteryzować się bardziej nasiloną agresywnością. Wyniki tu dyskutowanych badań nie potwierdzają jednak tej tezy, a wyjaśnienie może ponownie dostarczać psychologia ewolucyjna głosząca, iż status jednostki nie tyle wpływa na jej agresywność, lecz raczej na motywację do podejmowania agresywnych zachowań, bowiem osoby o niskim statusie społecznym używają agresji, by bronić się przed wykluczeniem w procesów reprodukcji, zaś osoby o statusie wysokim – by zdobyć jak największą liczbę partnerek (Buss, 2001).

W celu wyjaśnienia różnic międzypłciowych w zakresie agresywności warto także przywołać model roli społecznej zakładający, iż zachowanie agresywne nabywane jest – jako integralna część męskiej roli płciowej – na drodze socjalizacji. Zwykle się uważa, że role płciowe stanowią wytwór stosunków społecznych, a kształtują się w okresie dzieciństwa. Przyjęcie konkretnej roli odbywa się przez identyfikację z określonym wzorcem zachowania, którym zazwyczaj stają się rodzice. Dzieci najczęściej identyfikują się z rodzicem płci tej samej, co jego własna, tak więc synowie – identyfikujący się z ojcami – przyjmują ich rolę płciową i stają się bardziej aktywni, energiczni w działaniu i agresywni niż dziewczęta, identyfikujące się z matkami prezentującymi rolę kobiecą, nasyconą opiekuńczością, biernością i uległością. Na bazie omawianej teorii można więc przypuszczać, że bardziej nasilona agresywność mężczyzn nie musi być warunkowana biologicznie, lecz stanowić może następstwo socjalizacji do męskiej roli. Badania Bacha (1946, za: Skorny, 1968) zdają się potwierdzać tezy modelu roli społecznej. Stwierdził on bowiem, że dzieci, których ojcowie często przebywali poza domem, przejawiały w zabawach niższy poziom agresywności w porównaniu z dziećmi mającymi stały kontakt z ojcem. Do podobnych wniosków dochodzono także w oparciu o inne projekty badawcze, a wnioski te, przede wszystkim, dotyczyły zachowania chłopców. Przykładowo Lewin i Sears (1956, za: Skorny, 1968) badali stopień agresywności chłopców uprzednio ustalając na podstawie wywiadów z matkami to, z kim identyfikuje się dane dziecko. Badania wykazały, iż chłopcy identyfikujący się z ojcami byli istotnie bardziej agresywni niż ci, którzy się z ojcami nie identyfikowali. Warto przy tym zaznaczyć, że nasilenie agresji u dzieci było tym większe, im bardziej surowy i agresywny był ojciec.

Kolejnym i jednocześnie głównym zagadnieniem niniejszego projektu badawczego był wpływ stosowania przez badanych stereotypów płci na

przejawianą przez nich kontrolę reakcji agresywnych. Wyniki analiz regresji przeprowadzonych w całej grupie badanych nie pozwoliły na wnioskowanie o istnieniu powyższego wpływu. Wyjaśnieniem tego zjawiska może być, zauważana od pewnego czasu przez niektórych badaczy, tendencja do słabnięcia stereotypów płci oraz nieznacznej zmiany ich treści. Przykładowo Rozenkranz i współpracownicy (1968, za: Brannon, 2002) stwierdzili, że już w latach 60. XX wieku można zauważyć zachodzenie zmian w kobiecych i męskich rolach, a to zapoczątkowało także zmiany stereotypów płci. Wyniki wieloletnich badań nad postawami wydają się potwierdzać, że w ciągu ostatniego ćwierćwiecza postawy wobec kobiet nabrały bardziej egalitarnego zabarwienia, co mogło być efektem (ale i źródłem) zmian w stereotypie kobiecości i męskości. Mandal (2000) zwróciła uwagę na to, że obecnie kobieta – aby pozostać kobietą – może prezentować niektóre cechy specyficzne dla stereotypu męskości, a także niekoniecznie musi charakteryzować się wszystkimi cechami stereotypowo kobiecymi. Kobieta może więc być bardziej asertywna, mniej uległa w swym postępowaniu, w niektórych sytuacjach także agresywna. Ta zmiana w stereotypie kobiecości może stanowić pewne wyjaśnienie, dla odnotowanego w niniejszym projekcie badawczym faktu, iż w grupie kobiet tendencja do posługiwania się stereotypami płci nie okazała się być czynnikiem determinującym kontrolę zachowań agresywnych badanych. Natomiast w grupie mężczyzn wzmiankowana tendencja wywierała silny wpływ na zmienną zależną objętą pomiarem. Na głębokie zakorzenienie agresji w stereotypie płciowym wskazywali także Mosher i Sirkin (1984, za: Krahé, 2005), badając wpływ socjalizacji do męskiej roli społecznej na poziom przejawianej przez mężczyzn agresji i tworząc tak zwany wzorzec osobowości *macho*. Zdaniem badaczy, na wzorzec ten składają się trzy elementy: grubiańskie postawy seksualne wobec kobiet, uważanie niebezpieczeństwa za ekscytujące oraz spostrzeganie przemocy, impulsywności i porywczosci jako oznak męskości. Ponadto trzeba tu podkreślić, że niektóre raporty badawcze świadczą o tym, iż stereotypy męskości mogą być obecnie silniejsze niż te dotyczące kobiecości (Hort i in., 1990).

Podsumowując powyżej przedstawione treści warto podkreślić, iż stereotypy płci są podzielane w wielu kulturach i kształtują one między innymi tożsamość osobistą, wpływają na drogi życiowe i wzajemne relacje pomiędzy kobietami i mężczyznami, a także dostarczają skryptów zachowań, według których mężczyzna winien zachowywać się agresywnie, zaś kobieta – ulegle. Samo istnienie stereotypów nie oznacza jednak bezwzględnej konieczności ich stosowania. Dzięki zwracaniu większej uwagi na różnice indywidualne, niepowtarzalność i podmiotowość innych osób, użyteczność stereotypów płciowych może zostać zakwestionowana, zwiększając tym samym społeczne szanse na faktyczną – a nie tylko postulowaną – równość przedstawicieli obu płci, przejawiającą się między innymi w dostępie do wszelakich dóbr i zasobów rozwojowych.

Literatura cytowana

- Archer, J., Holloway, R., McLoughlin, K. (1995). Self-reported physical aggression among young men. *Aggressive Behavior*, 21, s. 325–342.
- Aronson, E. (1997). *Człowiek istota społeczna*. Warszawa: Instytut Naukowy PWN.
- Aronson, E., Wilson, T. D., Akert, R. M. (1997). *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Bee, H. (1987). *The Journey of Adulthood*. New York: Macmillan Publishing Co., Inc.
- Biernat, M., Manis, M., Kobryniewicz, D. (1997). Simultaneous assimilation and contrast effects in judgments of self and other. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, s. 254–269.
- Brannon, L. (2002). *Psychologia rodzaju*. Gdańsk: GWP.
- Buss, D. M. (2001). *Psychologia ewolucyjna*. Gdańsk: GWP.
- Cann, A. (1993). Evaluative expectations and the gender schema: Is failed inconsistency better. *Sex Roles*, 28, s. 228–234.
- Canon, L. K., Stotland, E. (1972). *Social Psychology, A Cognitive Approach*. Philadelphia: W. B. Saunders Co.
- Deaux, K., Emsweiler, T. (1975). Explanations of successful performance on sex-linked tasks: What is skill for male is luck for the female. *Journal of Personality and Social Psychology*, 31, s. 332–339.
- Erikson, E. H. (1997). *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Rebis.
- Feldman-Summers, S., Kiesler, S. (1974). Those who are number two try harder: the effects of sex on attributions of causality. *Journal of Personality and Social Psychology*, 30, s. 218–225.
- Frączek A. (1964). Teoria frustracji. W: L. Wołoszynowa (red.) *Materiały do nauczania psychologii*. Warszawa: PWN, s. 275–295.
- Goldberg, P. A. (1968). Are women prejudiced against women? *Transaction*, 5, s. 78–86.
- Grabowska, M. (2000). Stereotypy płci w reklamie w percepcji kobiet. *Forum Psychologiczne*, 5, 1, s. 68–79.
- Grabowska, M. (2005). Gender stereotypes of young adults and styles of sexual education. *The New Educational Review*, 7, 3-4, s. 59–71.
- Grabowska, M. (2007). *Stereotypy płci we wczesnej dorosłości. Wybrane uwarunkowania*. Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW.
- Grabowska, M. (2011, w druku). *Seksualność we wczesnej, średniej i późnej dorosłości. Wybrane uwarunkowania*. Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW.
- Grochulska, J. (1993). *Agresja u dzieci*. Warszawa: WsiP.
- Gurba, E. (2002). Wczesna dorosłość. W: B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.) *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*. Warszawa: PWN, s. 202–233.

- Halpern, D. F. (1992). *Sex differences in cognitive abilities*. Hillsdale: Erlbaum.
- Heitzman, J. (2002). *Stres w etiologii przestępstw agresywnych*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Horney, K. (1993). *Nerwica a rozwój człowieka. Trudna droga do samorealizacji*. Poznań: Rebis.
- Hort, B. E., Beverly, I., Leinbach, M. D. (1990). Are people's notions of maleness more stereotypically framed than their notions of femaleness? *Sex Roles*, 23, s. 197–212.
- Janda-Dębek, B. (2004). Czy kobiety mogą pisać o fizyce? W: A. Kuczyńska, E. K. Dzikowska (red.) *Zrozumieć płęć. Studia interdyscyplinarne II*. Wrocław: Wydawnictwo Uwr, s. 367–377.
- Jarco, J., Dolińska, G. (2002). (red.). *Polskie stereotypy i uprzedzenia*. Wrocław: WSZ Edukacja.
- Karasiewicz, K., Bata, A., Lawendowski, R. (2006). Dlaczego kobietom trudniej jest odnieść sukces zawodowy? Utajone stereotypy i uprzedzenia wobec kobiet w pracy. W: A. Chybicka, M. Kaźmierczak (red.) *Kobieta w kulturze – kultura w kobiecie*. Studia interdyscyplinarne. Kraków: Impuls, s. 245–267.
- Krahé, B. (2005). *Agresja*. Gdańsk: GWP.
- Kuźma, J. i Szarota, Z. (1998). (red.) *Agresja i przemoc we współczesnym świecie*. Kraków: Wydawnictwo WSP.
- Lindzey, G., Hall, C. S. (2002). *Teorie osobowości*. Warszawa: PWN.
- Lorenz, K. (1986). *Regres społeczeństwa*. Warszawa: PIW.
- Lorenz, K. (1996). *Tak zwane zło*. Warszawa: PIW.
- Mandal, E. (2004). *Podmiotowe i interpersonalne konsekwencje stereotypów związanych z płcią*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Nelson, T. (2003). *Psychologia uprzedzeń*. Gdańsk: GWP.
- Renzetti, C., Curran, D. (2005). *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*. Warszawa: PWN.
- Ruble, D. N., Stangor, C. (1986). Stalking the elusive schema: Insights from developmental and social-psychological analyses of gender schemas. *Social Cognition*, 4, s. 449–458.
- Schaff, A. (1981). *Stereotypy a działanie ludzkie*. Warszawa: KiW.
- Selye, H. (1978). *Stres okiełznany*. Warszawa: PIW.
- Skorny, Z. (1968). *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*. Warszawa: PWN.
- Strykowska, M. (1999). Zmiana stereotypu w sferze pracy zawodowej kobiet. W: J. Miluska, P. Boski (red.) *Męskość – kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, s. 223–237.
- Szarzyńska-Lichtoń, M. (2004). Stereotypy płci i ich realizowanie w rolach życiowych w kontekście historycznym i kulturowym – szkic. W: A. Kuczyńska, E. K. Dzikowska (red.) *Zrozumieć płęć. Studia interdyscyplinarne II*. Wrocław: Wydawnictwo Uwr, s. 353–368.

- Tedeschi, J. T., Felson, R. B. (1994). *Violence, aggression, and coercive actions*. Washington: APA.
- Wojciszke, B. (2003). Relacje interpersonalne. W: J. Strelau (red.) *Psychologia*. Warszawa: PWN, s. 147–186.
- Wojciszke, B. (2006). *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*. Warszawa: Scholar.
- Wolińska, J. (2003). *Agresywność młodzieży: problem indywidualny i społeczny*. Lublin: Wydawnictwo M. Curie-Skłodowskiej.